

Lars-Olof Larsson

Jordägo fördelningen i Sverige under Gustav Vasas regering

Från den av Gustav Vasa rekonstruerade svenska statsförvaltningen har till eftervärlden bevarats ett omfattande kameralt källmaterial. Det gäller redan för kungens egen regering, varifrån inte minst fogderäkenskaper utgör en viktig beståndsdel från och med 1530-talet. Dessa räkenskaper, samlade i den stora serien landskapshandlingar, är primärt ägnade att belysa kronans förvaltning, uppbörd och utgifter, men utgör samtidigt ett mycket väsentligt källmaterial till lokalsamhällets historia, till socialhistoriska och bebyggelsehistoriska frågeställningar. Den omständigheten, att det svenska medeltidsmaterial som kan belysa dessa typer av problem är mycket tunt, ökar ytterligare betydelsen av Gustav Vasatidens kamerala källmaterial; i viss utsträckning kan det även användas för retropektiva slutsatser om medeltida förhållanden.

En mycket central frågeställning som detta kamerala material ger möjligheter att belysa gäller jordägo fördelningen i det svenska riket, vilken i sin tur ger ett mycket konkret underlag för väsentliga slutsatser om sociala strukturer och om kronans, kyrkans och frälsets inkomstunderlag. Genom Hans Forssells banbrytande arbete "Sveriges inre historia från Gustaf den förste (1869)", blev detta material för första gången bearbetat och kvantifierat på ett sätt som gav möjlighet till en åtminstone mera övergripande bild av läget 1560 och dessutom underlag för slutsatser om kyrkoreduktionens omfattning och betydelse.

Det framlagda materialet blev dock knappast utnyttjat i den utsträckning man kunde ha väntat sig, eftersom svenska historiker i gemen fortfarande var föga intresserade av de kamerala, socialhistoriska eller bebyggelsehistoriska problemområden som anvisats genom Forssells arbete. Inte förrän Eli Heckscher 1935 gav ut den första delen av sitt stora arbete "Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa" utnyttjades Forssells statistiska material till att räkna fram åskådliga siffror över jordägo fördelningen i Sverige vid medeltidens slut (1520) och vid Gustav Vasas död 1560. De siffror som Heckscher presenterade har sedan dess aldrig ifrågasatts.¹ De har ingått som allmän gods i strängt taget alla översiktliga verk om 1500-talets

historia ända ner till läroböcker på grundskole- och gymnasienivå. De har tillika fått tjäna som utgångspunkt för jämförelser med läget längre fram vad gäller jordens fördelning på de tre ägarkategorierna, bönderna, kronan och adeln.

Denna studie skall i första hand inriktas mot en kritisk granskning av Heckschers statistik över jordägfördelningen i det egentliga Sverige under Gustav Vasas regering och mot en analys av de regionala mönstren i jordägandet. Avslutningsvis skall några kritiska synpunkter läggas på det sätt som situationen under 1500-talet brukar jämföras med läget längre fram i svensk historia.

I

Forssell har i sitt arbete om Gustav Vasas Sverige presenterat tabeller över hemmanstalet 1540–45 som emellertid har åtskilliga luckor av såväl geografisk som systematisk karaktär. För ett par landskap saknas material nästan helt för denna tid (Södermanland och Närke), för andra finns material blott för några härader (Västergötland), medan luckor i form av speciella jordnaturer finns för andra områden. För år 1560 kan Forssell däremot ge en heltäckande redovisning för hela riket utifrån ett mantalsregister för den silverhjälp som beviljats vid herredagen i Arboga 1560.²

Det material som Heckscher utgår från för att ge en övergripande bild av jordägfördelningen 1520 och 1560 gäller detta mantalsregister. Att så sker när det gäller att fastställa läget 1560 är i och för sig naturligt, men det bör alltså understrykas att även beräkningen för läget vid medeltidens slut har samma utgångspunkt; Heckscher har sedan på skilda sätt sökt beräkna hur mycket kronan, kungen själv och adeln vunnit genom kyrkoreduktionen. Slutresultatet framgår av tabell 1 som avser ”det egentliga Sverige”, alltså med den finländska riksdelen frånräknad.³

I sin kommentar i ”Sveriges ekonomiska historia” till Forssells siffror för 1560 anger Heckscher i grova drag hur han har arbetat fram sin statistik. Han säger sig jämfört med Forssell ha frånräknat torp och bergsmän. Någon motivering ges inte, men skälet måste vara att han uppfattat torpen som icke likvärdiga med bondgårdarna och bergsmännen såsom en annan icke likvärdig kategori, fast snarast av motsatta skäl.⁴

I själva verket är emellertid *torp* som kameral term vid denna tid och fortsättningsvis under Vasatiden identisk med en skattlagd gård, men av en lägre skatteklass. Synonymt används termerna nybygge och fjärdingshemman. Bergsmanstermen är likaså på många håll helt likvärdig med termen gård eller bonde. Längre fram används termerna helt synonymt; vad som i en kameral handling kunde kallas bergsman benämnas i en annan bonde.⁵

Det finns därför inte någon anledning att räkna från vare sig bergsmans-

Tabell 1. Jordägfördelningen i det egentliga Sverige 1520 och 1560 i antal gårdar och procent, enligt E Heckscher (1935).

Antal gårdar 1520

Skatte	Krono	Kyrko	Frälse	Totalt
35 239	3 754	14 340	13 922	67 255

I procent

Skatte	Krono	Kyrko	Frälse
52,4	5,6	21,3	20,7

Antal gårdar 1560

Skatte	Krono	Kyrko	Frälse	Totalt
33 130	18 936	–	14 175	66 241

I procent

Skatte	Krono	Kyrko	Frälse
50,1	28,5	–	21,4

Denna statistik återkommer i "Svenskt arbete och liv" 1941, men i den amerikanska utgåvan av detta arbete från 1954 har procentsiffrorna justerats något, dock utan någon motivering, enligt följande:⁶

	Skatte	Krono	Kyrko	Frälse
1520	51,7	5,5	21,0	21,8
1560	49,4	28,2	–	22,4

eller torpkategorierna när det gäller att summera det totala antalet gårdar 1560. Däremot bör en kategori som Forssell har redovisat under rubriken sämjebönder i Västerbotten frånräknas, nämligen samerna, som av Heckscher har förts till skattehemmanen.⁷ Både rent sakliga och formella skäl talar avgjort emot att samerna på detta sätt skall räknas samman med skattebönderna eller någon annan kategori av jordägare.

De verkliga sämjegårdarna i 1560 års material erbjuder i likhet med stadge- och lagmanshemmanen ett större kategoriseringsproblem, låt vara att det kvantitativt har en begränsad räckvidd. De utgör tillsammans endast 768 enheter 1560, eller drygt en procent av det totala gårdetalet. Heckscher har med utgångspunkt i de vaga uppgifter om dessa grupper som finns i litteraturen sammanfört dem med skattegårdarna. Det anses röra sig om gårdar som blivit nyodlade på häradsallmänningar eller motsvarande varvid brukarna fick en ärftlig besittningsrätt till gårdarna, efterhand utvecklad till eller liktydig med äganderätt.⁸

Dessa hemmansgruppers status har emellertid varit oklar eller skiftande redan under 1540-talet. Det framgår klart av att de ganska talrika sämjegårdar som i början av 1540-talet finns upptagna i jordeböckerna för flera västgötahäradar efter några år i stället blir jordeboksförda som skatte eller krono.⁹ Detsamma kan i början av 1600-talet påvisas för stadge- och lagmansgårdar i Närke; flertalet blir dock överförda till krono.¹⁰ Huvuddelen av de under Gustav Vasas regering som sämje och jordeboksförda gårdarna behåller dock sin gamla karaktär fram till 1600-talets slut eller 1700-talets början men synes därefter mera allmänt ha överförts till krono.¹¹ Det motiverar att de även för 1500-talet räknas som krono, inte minst för att öka jämförbarheten med senare tidpunkter.

*

1560 års mantalsregister gäller en extra skatt som i princip har uttagits av alla skattlagda gårdar. Följaktligen har den gällt alla de gårdar som varit införda som skattskyldiga i kronans jordeböcker. Självfallet utgör jordeböckerna det primära materialet och borde rent principiellt användas även vid ett försök att fastställa jordägofördelningen 1560. Det är å andra sidan ett ytterst tidsödande arbete att gå igenom hela jordeboksmaterialet för åren omkring 1560, i all synnerhet som en individrelaterad genomgång av varje jordeboksenhet under en följd av år skulle vara motiverad för att i görligaste mån undvika olika typer av systematiska eller slumpvisa bortfall. Det finns dessutom ganska stora luckor i jordeboksmaterialet 1560 och åren däromkring, i första hand till följd av förläningar.

Det är därför av arbetstekniska skäl motiverat att använda 1560 års mantalsregister under förutsättning att det kan visas förete en god överensstämmelse med jordeböckerna och att dessa senare i sin tur inte har ett systematiskt bortfall av gårdar i en icke gripbar omfattning. Vad gäller den förstnämnda förutsättningen har ett antal stickprov företagits för denna undersökning och dessa visar generellt på en mycket god överensstämmelse vad gäller antal och ägarkategorier.¹² Vad gäller den senare förutsättningen finns däremot ett flertal omständigheter som varken Forssell eller Heckscher har beaktat och som därför mera principiellt äventyrar hållfastheten i deras statistik.

Jordeböcker under Gustav Vasas tid och för övrigt även fortsättningsvis fram till tiden för Karl XI:s reduktion upptar generellt sett inte prästgårdarna. Vidare saknar de gamla, adliga sätesgårdar, typ Bergkvara i Småland, Torpa i Västergötland eller Rydboholm i Uppland. Detsamma gäller gamla kyrkliga huvudgårdar, typ skarabiskopens Brynolfsbo eller växjöbiskopens Kronoberg. När dessa genom kyrkoreduktionen övergick till kronan saknas de i häradsjordeböckerna men är på annat sätt gripbara genom kronans kamerala material eftersom de fortsättningsvis kom att utgöra avelsgårdar, bli förvaltningscentra eller läggas under kronans slott, etc.

Även kronans egna huvudgårdar som varit förvaltningscentra eller legat under slotten saknas i häradsjordeböckerna men blir på annat sätt gripbara i det kamerala materialet. Adliga sätesgårdar av mindre dignitet och lägre ålder saknas vanligen i jordeböckerna under större delen av Gustav Vasas regering men tycks tämligen allmänt ha blivit införda 1559, dock med markeringen att det rör sig om sätesgårdar. De blir därför befriade från den fodring som andra frälsegårdar hade att betala i årlig skatt till kronan och även från de extra skatter som utgick.¹³

Det är vidare uppenbart att varken prästgårdarna eller de f d kyrkliga huvudgårdarna ingår i de häradsvisa sammandragen i 1560 års mantalregister. Här finns alltså ett betydande underskott främst för kategorin f d kyrko men även för frälse. Det erbjuder visserligen svårigheter att exakt ange bortfallets storlek men det kan uppskattas utan alltför stora felmarginaler.

Antalet pastorat har i det dåtida Sverige (utom Finland) legat omkring 650 och antalet prästgårdar har följaktligen varit i denna storleksordning.¹⁴ Kyrkliga huvudgårdar som saknas i häradsjordeböckerna och i mantalsregistrets summor kan ungefärligt uppskattas till 100.¹⁵ Adelns sätesgårdar kan utifrån dess numerär på omkring 300 i slutet av Gustav Vasas regering anges till samma tal även om siffran säkerligen ligger i underkant, inte minst mot bakgrund av den påtagliga benägenhet som adeln har haft att söka undandra landbogar i närheten av sätesgården från extra skatter.¹⁶ De kronogårdar som saknas i häradsjordeböckerna har uppskattats till 50.

Med de nya utgångspunkter som har redovisats ovan får jordägo fördelningen 1560 det utfall som redovisas i tabell 2 och som på alla punkter avviker från Heckschers beräkningar.

Tabell 2. Jordägo fördelningen 1560 i absoluta tal (antal gårdar) och procentuellt i det egentliga Sverige.

	<i>Skatte</i>	<i>Krono</i>	<i>Frälse</i>	<i>Totalt</i>		
		därav f d kyrko gammalt krono	f d kyrko arv och eget			
Enligt 1560 års mantals- register	33 432	4 976	10 590	5 227	15 514	69 739
Tillägg		50	750		300	1 100
Totalt	33 432	5 026	11 340	5 227	15 814	70 839
I procent	47,2		21 593		22,3	100
			30,5			

II

Eli Heckschers försök att fastställa jordfördelningen vid medeltidens slut utgår som nedan framhållits också från 1560 års mantalsregister. Den väsentliga uppgiften blir enligt denne att söka beräkna kronans respektive frälsets totala vinst av kyrkoreduktionen. Det är en omräkning som i hög grad försvåras av den godsmassa, arv och eget, som kungen byggde upp i sin egenskap av frälseman. Det inleddes tidigt och kom från början att innefatta kungens eget arvegods, däribland sådant som han lyckades tillskansa sig efter Sten Sture d ä. Efterhand utökades emellertid arv och eget godset i stor utsträckning med gårdar, som återbördades från kyrkan, ofta dock utan att kungen kunde hänvisa till de mera formella bestämmelserna i Västerås recess eller ordinantia.¹⁷ Som framgår av tabell 2 utgjorde godsmassan under arv och eget mer än 5 000 gårdar år 1560.

Heckschers metod att rekonstruera den kyrkliga godsmassa, som ingår i arv och eget, baseras inte på något primärt källmaterial utan på sammandrag som publicerades av J A Almquist i "Den civila lokalförvaltningen". Frälsets vinst av kyrkoreduktionen utgår från en av Forssell gjord uppskattning, som pekar mot att frälset återbördat omkring 2 000 gårdar från kyrkliga institutionen i enlighet med Västerås recess. Å andra sidan har Gustav Vasas redan omtalade aktiviteter gått ut även över det gamla frälsegodset, vilket ett försök till beräkning av läget omkring 1520 givetvis måste beakta och detta sker också i Heckschers beräkningar.

Ser man till utfallet i Heckschers beräkningar (ovan tab 1) framträder genast en mycket anmärkningsvärd egendomlighet som författaren själv inte berör. Det gäller förhållandet att det totala antalet gårdar 1520 är drygt 1 000 högre än 1560. Bortsett från att det ter sig helt oförklarligt, eftersom författaren i båda fallen utgår från 1560 års siffror, aktualiserar jämförelsen mellan de båda åren en väsentlig fråga: Har den aktuella tidsperioden verkligen präglats av bebyggelsemässig regression?

Utifrån det forskningsläge som etablerats under de senaste två decennierna kan denna fråga besvaras mycket entydigt nekande. Gustav Vasas regering har tvärtom präglats av en mycket stark kolonisation och bebyggelseexpansion i strängt taget hela Sverige. Regionalt avgränsade undersökningar har visat att det särskilt i Småland, Västergötland och Värmland pågick en stark expansion, som kontinuerligt ledde till skattläggning av nya jordeboksgårdar, och att detta i betydande utsträckning även har gällt för Östergötland, Södermanland, Närke, Uppland och Norrland.¹⁸

Redan denna omständighet talar självfallet mot att söka använda 1560 års mantalsregister som utgångspunkt för en rekonstruktion av bebyggelsens omfattning och jordfördelningen 40 år tidigare. Det alternativ som i stället står till buds erbjuds av det jordeboksmaterial som för en huvuddel av Sverige är bevarat från och med 1540-talets början (jfr ovan) och att sedan komplettera detta för övriga delar av landet med äldsta tillgängliga

material. Det sistnämnda blir aktuellt i första hand för vissa delar av Västergötland samt för Närke och Södermanland.

Redan i anslutning till den ovan gjorda analysen av materialläget 1560 framhölls det önskvärda i en individrelaterad genomgång av jordeboksmaterialet. En sådan har företagits för begränsade regioner i flera moderna arbeten, vars resultat kan tillgodogöras i den följande materialsammansättningen,¹⁹ men saknas likväl för huvuddelen av riket och är helt omöjlig att genomföra i detta sammanhang. Å andra sidan torde detta inte allvarligt äventyra resultatet eftersom det trots allt är de systematiska bortfallen i jordeboksmaterialet som är de mest väsentliga att komma till rätta med; på denna punkt finns det som redan påvisats ett gott underlag för slutsatser mera generellt.

I tabell 3 presenteras en rikstäckande redovisning av gårdetalen²⁰ i det äldsta tillgängliga jordeboksmaterialet. Eftersom syftet här ytterst är att söka rekonstruera fördelningen av jorden mellan de fyra ägarkategorierna omkring 1520 har hemman under arv och eget, som ännu omkring 1540 huvudsakligen torde utgöra gammalt frälse, förts till frälsegodset. Däremot har för Södermanland, där jordeboksmaterialet är jämförelsevis sent, en fördelning av arv och egetgodset gjorts på gammalt frälse respektive kyrkogods med utgångspunkt i de siffror som finns tillgängliga för kyrkogodset i kameralt material omkring 1540.

Tabell 3. Gårdetalen landskapsvis enligt kronans äldsta jordeboksmaterial (1540-talets början där inget annat anmärkes).

	<i>Skatte</i>	<i>Krono</i>	<i>Kyrko</i>	<i>Frälse</i>	<i>Totalt</i>
Småland ²²	3 882	1 164	2 273	4 299	11 618
Öland	845	62	311	311	1 529
Östergötland ²²	1 026	779	2 354	2 547	6 706
Västergötland ²³	3 243	926	3 289	3 827	11 285
Dalsland ²⁴	761	6	129	141	1 037
Värmland ²⁴	598	15	236	308	1 157
Närke ²⁵	1 275	213	469	544	2 501
Södermanland ²⁶	931	342	1 463	2 026	4 762
Uppland ²⁷	4 193	291	2 149	2 711	9 344
Västmanland	1 165	42	424	738	2 369
Dalarna	2 973	37	117	99	3 226
Gästrikland ²⁸	615	3	9	2	629
Hälsingland ²⁹	2 701	3			2 704
Medelpad ³⁰	710				710
Ångermanland ³⁰	1 979		15		1 994
Västerbotten ³¹	2 334				2 334
Totalt	29 231	3 883	13 238	17 553	63 905

Till dessa huvudsummor måste emellertid läggas det systematiska bortfall av gårdar som redovisats ovan i samband med materialet för 1560, alltså till kyrkogodset prästgårdar och större huvudgårdar, till kronogodset gårdar under slotten etc samt till frälsegodset sätesgårdarna. De förra kategorierna har för 1520 rimligen varit ungefär lika många som 1560 eller 750 respektive 50, medan frälsets numerär har varit något lägre och antalet sätesgårdar har beräknats till 250.³² Det höjer siffran för kyrkans gårdar till 13 988, för frälsets till 17 803 och det totala antalet till 64 955.

För att få fram situationen före kyrkoreduktionens inledning måste vidare de gårdar som frälset återbördat fram till 1540-talets början beräknas, dras ifrån siffran för frälsets gods och fogas till kyrkans godsmassa. Det återbördade frälsegodset har nämligen i jordeböckerna omedelbart blivit fört under frälse, medan det till kronan direkt indragna kyrkogodset fortfarande redovisas under de gamla kyrkliga institutionerna (som Vadstena klostrets gods, biskopsgods, etc).

De av Forssell gjorda beräkningarna som slutade på cirka 2 000 till frälset återbördade gårdar är kanske väl luftiga, men det synes inte vara möjligt att komma frågan närmare in på livet och därför har samma beräkning använts här.³³ Det ger till slut de i tabell 4 angivna siffrorna. Här måste dock beaktas att någon hänsyn till kolonisation och skattläggningen 1520–40 inte har kunnat göras utan avsikten har i första hand varit att fastställa *relationerna* mellan de fyra huvudgrupperna av jordägare. I verkligheten har antalet gårdar 1520 varit lägre för samtliga grupper³⁴ men uppenbarligen har kolonisationen medfört en expansion för samtliga kategorier jordägare.³⁵ Hittills gjorda erfarenheter ger inte mera generellt belägg för att den ensidigt har gynnat någon grupp under den förra delen av Gustav Vasas regering.³⁶

Till denna beräkning av situationen i början av Gustav Vasas regering bör ytterligare ett par mera generella reservationer fogas. Här finns inslag av uppskattningar och en vidareförd individrelaterad genomgång av jordeböckerna kan säkerligen justera siffrorna något. Erfarenhetsmässigt är det särskilt i det tidiga materialet framför allt frälsets och i någon mån kyrkans gårdar som har haft en benägenhet att falla bort, utöver de mera systematiska bortfall som tidigare redovisats. Det är därför realistiskt att räkna med att frälsets och kyrkans andelar i verkligheten har varit något högre än vad tabell 4 utvisar.

Tabell 4. Det beräknade antalet gårdar i Sverige (utom Finland) fördelat på ägarkategorier i absoluta tal och procentuellt 1520/1540.

	<i>Skatte</i>	<i>Krono</i>	<i>Kyrko</i>	<i>Frälse</i>	<i>Totalt</i>
Absoluta tal	29 231	3 933	15 988	15 803	64 955
Procenttal	45,0	6,1	24,6	24,3	100

Jämfört med Heckschers beräkning (tab 1) har andelen skattejord vid medeltidens slut varit sju procent lägre, medan andelen kyrkojord varit avsevärt högre och frälsejorden något högre. Kyrkojordens stora andel – nästan en fjärdedel av den totala godsmassan – understryker ytterligare den lockelse som den måste ha utövat på såväl krona som adel inför de beslut i Västerås 1527 som inledde kyrkoreduktionen.

Jämfört med läget 1560 är de här vunna resultaten för jordägfördelningen vid medeltidens slut anmärkningsvärda i flera avseenden. För det första är kronogodsets totala expansion under Gustav Vasas regering ännu större än vad som tidigare förmodats och består i sin tur av tre huvudfaktorer. Den första och största gäller självfallet indragningen från kyrkan, vare sig detta formellt skett genom att kronan tagit hand om kyrkogodset eller i form av indragning till arv och eget. Vidare har en icke oväsentlig ökning av kronogodset skett genom skattlagd nyodling; drygt 1 000 nya gårdar har på detta sätt tillförts kronogodset under 1540- och 1550-talen. Slutligen har det under hela kung Gustavs regering pågående förvärvet av gammalt frälsegods till arv och egetgods omfattat en stor gårdsmassa som på så sätt reellt har avhäfts frälset. Det har i sin tur medfört att andelen frälsejord, trots vinsten från kyrkan, har minskat med två procentenheter. Skattejordens andel slutligen har ökat med drygt två procentenheter, i första hand till följd av att kolonisationen även har skapat många nya skattegårdar, särskilt i de norrländska landskapen. Ett visst överflöde av skattegårdar till arv och eget har visserligen förekommit men varit tämligen marginellt. Så småningom skulle emellertid en tendens som är framträdande redan under 1550-talet, att skattlägga större delen av de nyupptagna gårdarna som kronogårdar, bli mycket tydligare markerad.

III

Den föregående beräkningen har i likhet med Heckschers varit inriktad på *gårdetalet*, antalet besuttna kamerala gårdar, varvid såväl gamla stora sätesgårdar, ordinära bondgårdar som nyligen upptagna och skattlagda gårdar (nybyggen, s k torp, etc) har räknats som en enhet. Självfallet ger detta en viss skevhet i utfallet, i all synnerhet om det kan visas att någon av ägargrupperna innehåller ett jämförelsevis stort inslag av gårdar som varit avsevärt större eller mindre än genomsnittet. Det är därför önskvärt att även få grepp om den bärkraftiga skiktning som efterhand uttrycks med *mantallet* som kvalitativt jordmått.³⁷ Det är angeläget även med tanke på att de kvantitativa uppgifterna om jordägandet vid senare tidpunkter anges i mantal (se nedan).

Frågan om påtagliga skillnader i värde och bärkraft mellan olika jordkategorier har i viss utsträckning berörts av tidigare forskare. Det har hävdats att de självägande böndernas gårdar i Sverige under 1500-talet skulle ha

varit sämre än frälsets och kronans jord. Det har skett dels med utgångspunkt i det förhållandet att de senare skulle ha varit koncentrerade till de bördiga lerslätterna i rikets centrala delar, medan skattebönderna skulle ha haft en jämförelsevis större andel av de steniga nyröjningarna i skogsbygderna, dels i utfallet av en undersökning om olika jordnaturers värde under 1700-talet.³⁸

Med tanke på de förändringar av skilda slag som ligger emellan 1500- och 1700-talen synes det senare resultatet vara av sekundärt värde för en bedömning av situationen vid Vasatidens början. Läget då uppvisar en mera differentierad bild av de olika ägargruppernas regionala fördelning. Stora inslag av bondejord finns faktiskt på många håll inom de centrala slättbygderna liksom markanta inslag av krono- och frälsejord i skogsbygderna i rikets södra och mellersta delar. Dessutom kan själva grundinställningen, att slättbygdsbyarna generellt har varit mera bärkraftiga, ifrågasättas; den utgår från ett betraktelsesätt som ensidigt tar fasta på inägomarkens betydelse för bondehushållet och närmast helt bortser från utägornas stora roll för människor och gårdar i skogs- och blandbygd.

Moderna undersökningar av skiktningarna i bondesamhällets förmögenhetsbildning vid 1500-talets slut visar att det har funnits en stor spännvidd bland alla kategorier, men att skattebönderna i allmänhet har varit mera välbeställda än krono- och frälsebönder. Resultaten inbjuder i varje fall till en mycket stor försiktighet när det gäller att göra generaliseringar om den ena eller andra gruppens innehav av bättre eller sämre gårdar.³⁹

Någon uttrycklig uppdelning av gårdarna i olika mantalsklasser är inte konsekvent genomförd under Gustav Vasas regering, men det finns redan nu klara ansatser i denna riktning. Det stora flertalet gårdar har karaktär av "helgårdar", vilket är synonymt med ett helt mantal. Andra har karaktär av "halvgårdar", synonymt med ett halvt mantal, etc. Även när rubriker av denna karaktär saknas är det möjligt att med utgångspunkt från fodringsskatten avgöra vad som räknats som hela, halva eller fjärdedelsgårdar.⁴⁰

I 1560 års mantalsregister finns ansatser till en likartad gruppering så tillvida att det där skiljes mellan "bönder" och "torpare". Egentligen är denna uppdelning svårförklarlig här eftersom båda grupperna fick betala lika stor skatt, men uppdelningen är likväl tacknämlig vid ett försök att beräkna mantalet 1560.⁴¹

En närmare analys av jordeboksmaterialet omkring 1560 ger som redan framhållits mycket klart vid handen att flertalet gårdar haft karaktär av helgårdar. I ytterst få fall har antalet hela gårdar i ett härad eller motsvarande understigit 90 procent. Eftersom andelen torp, som vanligen motsvarar gårdar med 1/4 mantal, är gripbar genom 1560 års mantalsregister blir uppgiften närmast att söka beräkna antalet "halva gårdar" för att få fram de totala mantalssummorna. Det har skett på så sätt att jordeböcker-

na har genomgått detaljerat för ett antal områden, att utfallet har antagits vara representativt för landskapet i sin helhet och lagts till grund för en uppskattning av den totala fördelningen av gårdarna på mantalsklasser i respektive landskap.⁴²

Mera övergripande visar genomgången att kronogodset har haft avsevärt flera gårdar motsvarande ett halvt eller ett fjärdedels mantal än övriga ägargrupper; det gäller särskilt i Götalandskapen där kronogårdarna även varit talrikast. Även skattegodset innehåller vanligen en något större andel gårdar med mindre än ett helt mantal än frälsegodset och det gamla kyrkogodset; särskilt markant är detta i landskapen Värmland, Dalsland, Närke, Västergötland och Småland.

Det återstår emellertid ett antal grupper av gårdar som erbjuder större svårigheter att mantalsgruppera, nämligen de i jordeböckerna ej upptagna: de adliga sätesgårdarna, de stora kronogårdarna, den gamla kyrkans huvudgårdar och prästgårdarna (ovan s 65).

Det stora flertalet, prästgårdarna, har visserligen i allmänhet varit bärkraftiga enheter men vid den senare mantalssättningen sällan blivit åsatta mer än ett mantal; därför är det realistiskt att även för 1560 räkna dem som ett mantal. De gamla kyrkliga huvudgårdarna har i vissa fall varit stora enheter som i jordeboken vid 1600-talets slut har åsatts flera mantal, men eftersom det rör sig om en ganska blandad grupp har det ansetts vara lämpligare att genomgående räkna dem som ett. Vad gäller de kronogårdar som funnits i anslutning till kronans slott eller som självständiga förvaltningsenheter har det däremot ansetts motiverat att genomgående räkna med två mantal för varje enhet.

De adliga sätesgårdarna slutligen har utgjort en ganska blandad grupp. I många fall har det bara rört sig som helt ordinära enheter med en bärkraft motsvarande vanliga bondgårdar, medan det i andra fall har gällt stora enheter som har inkluderat en hel by eller i varje fall ett flertal gårdar och många gånger motsvarat fem mantal eller mera.⁴³ För den här nödvändiga mantalberäkningen har hälften av de 300 sätesgårdarna 1560 beräknats motsvara ett mantal, medan den andra hälften har räknats som tre mantal per enhet.

Därmed har förutsättningarna för beräkningen av mantalet 1560 angivits. Resultatet framgår av tabell 5.

En motsvarande framräkning av mantalet för tidigast möjliga år under Gustav Vasas regering måste på samma sätt som gårdetalet baseras på jordeböckerna. Det ger bortsett från den tidsödande genomgången stora fördelar och bestyrker starkt den iakttagelse som var uppenbar för 1560, att helgårdarna har dominerat mycket kraftigt. Även nu visar det sig emellertid att kronogodset i viss mån har utgjort ett undantag genom ett påfallande stort inslag av gårdar motsvarande ett halvt mantal eller mindre. Skattegodset har också relativt många enheter med mindre än ett helt mantal.

Tabell 5. Beräknat mantal, fördelat på skatte, krono och frälse, i Sverige (utom Finland) år 1560 i absoluta tal och procentuellt.

Skatte	Krono		Frälse	Totalt	
	därav gammalt krono	f d kyrko arv och eget			
31 469	3 959	11 400	4 646	15 425	66 899
47,0%		20 005		23,1%	
		29,9%			

Totalt innebär detta dock inte att skillnaderna mellan gårdetal och mantal blir annat än marginella när man ser till de relativa talen (nedan tab 6 och ovan tab 4). Det innebär dock att tendenserna ytterligare förstärks vad gäller skillnaden mellan Heckschers beräkningar och de i denna undersökning vunna resultaten.

Tabell 6. Mantalet (delvis beräknat) i Sverige (utom Finland) fördelat på ägarkategorier i absoluta tal och procentuellt omkring 1520/1540.

	Skatte	Krono	Kyrko	Frälse	Totalt
Absoluta tal	27 727	3 637	15 580	15 394	62 338
Procenttal	44,5	5,8	25,0	24,7	100

IV

Av flera skäl är det intressant att fastställa jordägo fördelningen relaterad till den större enhet som det svenska riket utom Finland utgör, men självfallet också till riket som helhet utan inskränkningar. Likaså är det angeläget att granska de mycket varierande regionala mönster som framträder i rikets olika delar. Uppmärksamheten skall först riktas mot Finland, vilket i sin tur leder fram till en totalbild av jordfördelningen i det svenska riket.

Den finländska riksdelen präglades mycket starkt av skattejordens totala dominans. Forssell ger för 1560 de siffror som framgår av tabell 7.

Tabell 7. Jordägo fördelningen (gårdetalet) 1560 i Finland enligt Hans Forssell.

	Skatte	Gammalt krono	F d Kyrko	Frälse	Totalt
Absoluta tal	31 616	279	601	330	32 826
		880			
Procent	96,3	2,7		1,0	

Heckscher har sedan använt Forssells siffror för sin beräkning av läget såväl 1520 som 1560. Han räknar med att frälset återbördat 115 gårdar från kyrkan och får på så sätt fram en så låg siffra som 215 gårdar för frälset vid medeltiden slut och en motsvarande ökning av kyrkogodset.

Det är emellertid uppenbart att Forssells och Heckschers siffror för Finland är mycket otillfredsställande för framför allt frälse- och kyrkogodsen. Liksom för övriga delar av riket har för det första gamla kyrkliga huvudgårdar, prästgårdarna och adelns sätesgårdar uteslutits. Vidare är frälsets landbogårdar uppenbarligen mycket ofullständigt redovisade. Eric Anthoni har påvisat att de senare vid medeltidens slut uppgått till mer än 700 gårdar, vartill måste läggas 322 sätesgårdar för frälsemännen.⁴⁴ Frälsegodset fördelar sig på de olika landskapen enligt tabell 8.

Tabell 8. Frälsets landbogårdar och sätesgårdar 1520.

	Frälsets landbogårdar	Sätesgårdar
Åland	14	30
Egentliga Finland	399	166
Satakunda	34	12
Tavastland	115	17
Nyland	168	97
	730	322

Siffrorna ger ett starkt intryck av det stora inslaget frälsemän med ett mycket litet godsinnhav. Nästan en tredjedel har i själva verket enbart ägt sätesgården. Det innebar i sin tur stora svårigheter för dessa lågfrälsemän att upprätthålla frälset när Gustav Vasa inledde skärpta rusttjänstkontroller. Fram till 1560 har därför antalet frälsemän reducerats till 233. Frälsets landbogods har däremot genomgått en ökning genom reduktion från kyrkan, av Anthoni beräknad till 53 gårdar, byte med kungen, inköp av tidigare frälsemäns sätesgårdar samt köp av skattejord som därefter har förlänats till dem som frälse. Vid 1560-talets början har frälsets landbogods härigenom närmast sig 900.

Antalet prästgårdar och tidigare kyrkliga huvudgårdar kan inte anges med absolut exakthet, men har uppenbarligen legat i storleksordningen 125.⁴⁵ Det ger totalt för Finland en jordfördelning 1560 som framgår av tabell 9.

Tabell 9. Jordfördelningen 1560 i Finland. Absoluta och relativa tal.

	<i>Skatte</i>	<i>Krono</i>	<i>Frälse</i>	<i>Totalt</i>
Absoluta tal	31 616	1 005	1 133	33 754
Procent	93,6	3,0	3,4	100

Möjligheterna att för Finland beräkna antalet skattegårdar före 1560 är till följd av bristfällig kameralt material närmast obefintliga. Det är dock i finländsk forskning en väl etablerad uppfattning att Gustav Vasas regering har inneburit en kraftig kolonisation och följaktligen en påtaglig ökning av antalet gårdar,⁴⁶ vilka till följd av den sociala struktur som under alla omständigheter är omiskännlig i första hand måste ha ökat antalet skattegårdar. Hur stor ökningen har varit kan dock inte ens uppskattas med utgångspunkt i det finländska materialet.

Det är mycket möjligt att kolonisationen inte nämnvärt har förändrat jordfördelningen och är därför ur mera specifik finländsk synpunkt mindre intressant i detta sammanhang. Om man däremot vill söka göra en någorlunda realistisk beräkning av jordfördelningen totalt i det svenska riket 1520 är de absoluta talen inte ointressanta. Eftersom det för det egentliga Sverige har varit möjligt att ge siffror för 1540-tales början och det därvid visat sig att perioden 1540–1560 har inneburit en ökning av gårdetalet med minst 6% skulle detta kunna erbjuda en möjlighet. Det är knappast realistiskt att räkna med att den finländska utvecklingen har varit minst lika expansiv, vilket i så fall skulle ha inneburit ett nytillskott med 1 900 gårdar sedan 1540. Det skulle ge 31 949 gårdar för Finland vid 1540-talets början. Med kännedom om de förändrade relationerna mellan i första hand kyrko och frälse sedan 1520 skulle jordfördelningen 1520 kunna uppskattas till följande, uttryckt i procent:

<i>Skatte</i>	<i>Krono</i>	<i>Kyrko</i>	<i>Frälse</i>
93,4	0,1	3,0	3,5

Det innebär i sin tur närmast oförändrade andelar för skatte- och frälsegodset mellan 1520 och 1560 men en icke oväsentlig ökning av kronans andel genom kyrkoreduktionen.

Med dessa utgångspunkter blir det slutligen även möjligt att ungefärligt beräkna jordägo fördelningen i *det svenska riket som helhet* 1520 respektive 1560 (tabell 10). Till de i tabellen anförda siffrorna får dock den generella reservationen göras, att de finländska gårdarna genomsnittligt anses ha varit mindre bärkraftiga än de svenska.

Tabell 10. Jordägo fördelningen i det svenska riket 1520 och 1560 i procent av beräknat gårdetal.

	<i>Skatte</i>	<i>Krono</i>	<i>Kyrko</i>	<i>Frälse</i>
1520	61,8	3,5	17,4	17,3
1560	62,5	21,3	–	16,2

Dominansen av skattegårdar i det svenska riket har således varit markant framträdande vid Gustav Vasas makttillträde och närmast oförändrat vid hans död, dock klart mindre än vad Heckscher gjorde gällande.⁴⁷ Både frälsejorden och kyrkojorden var däremot drygt ett par procentenheter större vardera vid det förra tillfället.

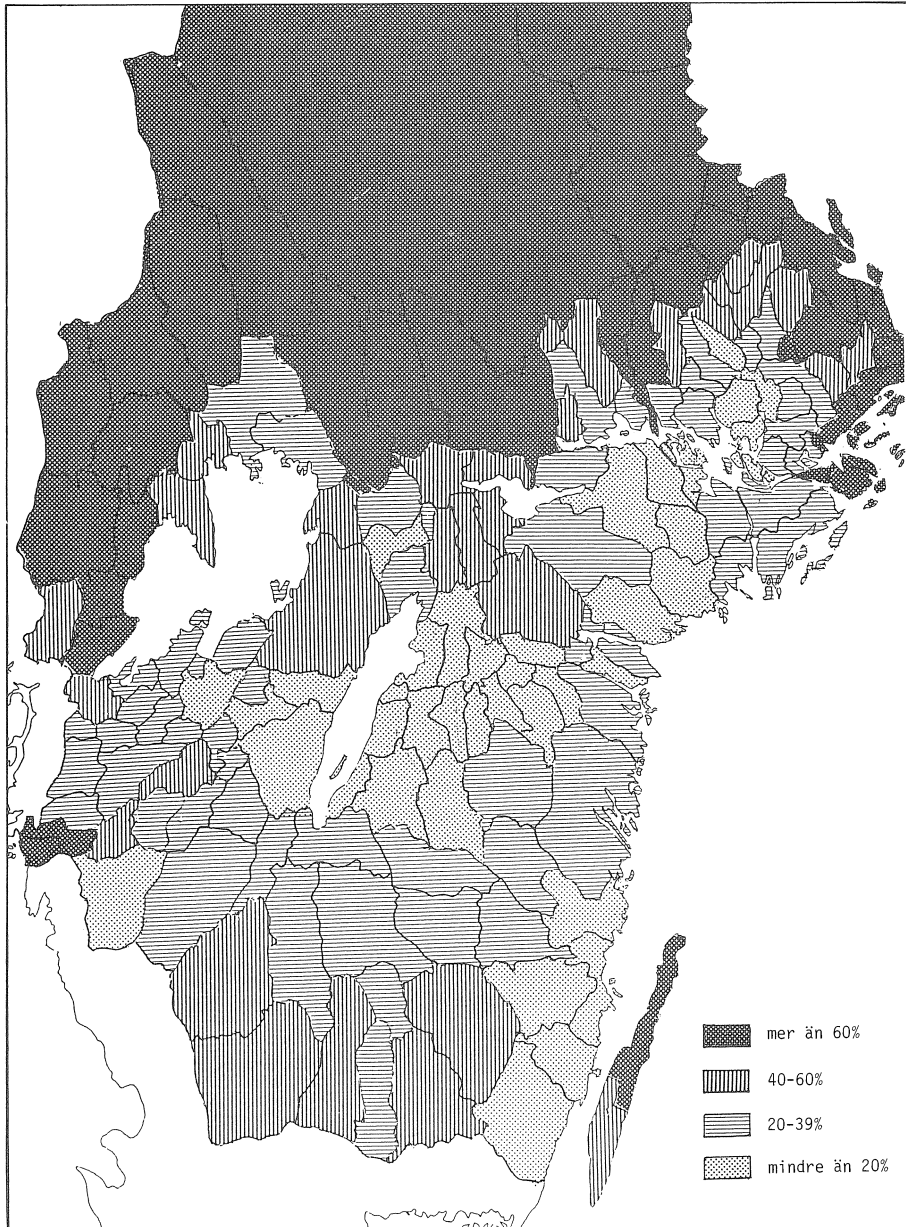
V

Den synnerligen starka dominansen för *skattejord* i Finland vid Vasatidens början hade en direkt motsvarighet i hela Norrland och i Dalarna, där andelen genomgående var mer än 90 procent. Även i de yttre delarna av Uppland, Västmanland, Värmland och Dalsland var andelen skattejord hög (särskilt i Roden, Åkerbo, Älvdal, Fryksdal och Nordmark; se vidare kartan s 76).

I landskapen Uppland, Västmanland och Närke som helhet låg andelen skattejord på mellan 43 och 50 procent, medan den i götalandskapen och Södermanland var avsevärt lägre, dock med undantag för Öland. Minst omfattning hade den i Östergötland och Södermanland med blott 17 respektive 19 procent. Variationerna är dock stora även inom dessa landskap med anmärkningsvärt höga andelar för härader i de sydvästra delarna av Småland (53–55 %), i de västligaste delarna av Västergötland (53–67 %) och i västra Södermanland (Västerrekarne 39 %).

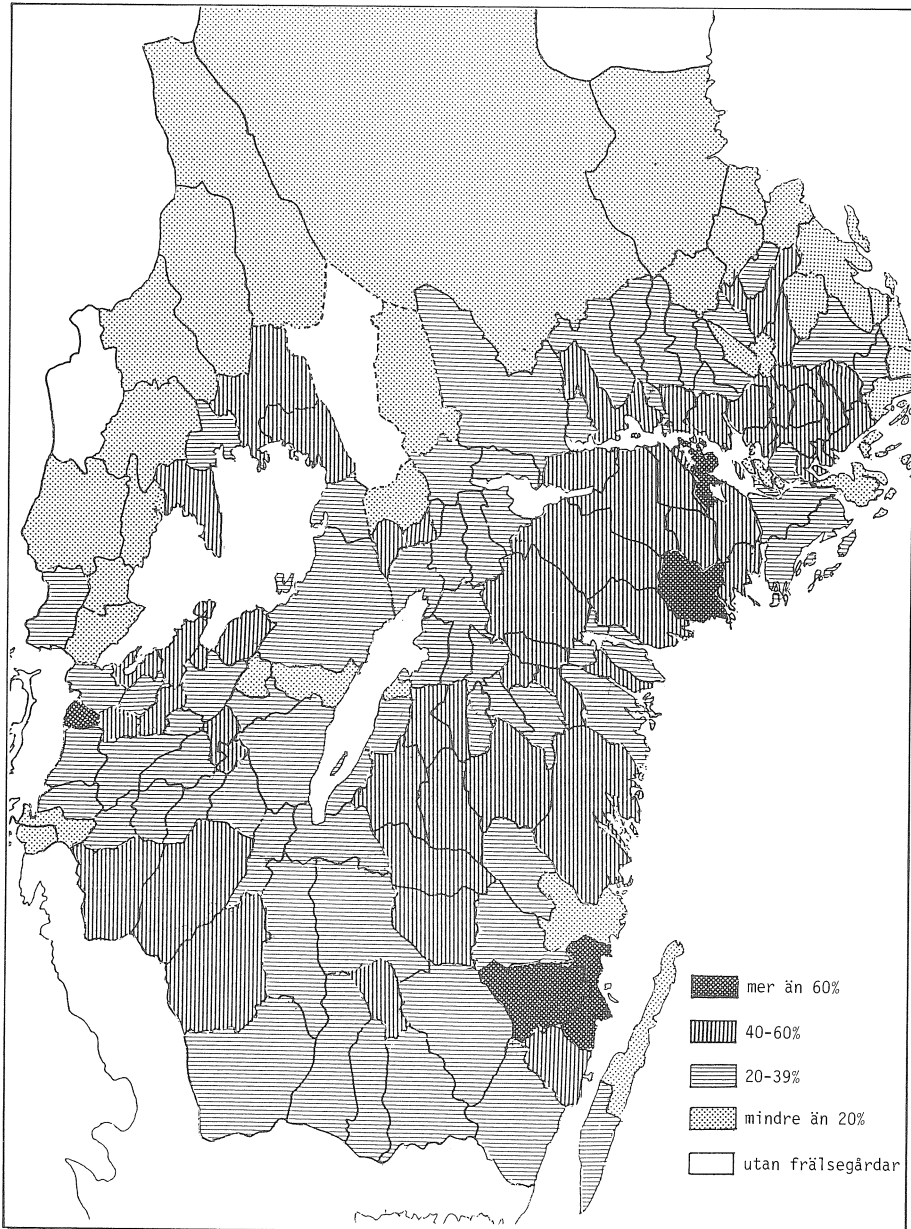
Adeln som jordägare (*frälsejorden*) företer åtminstone i stora drag en kontrastbild till skattejorden. I hela Norrland fanns blott två frälsegårdar och antalet var synnerligen lågt även i Dalarna och i de mera perifera delarna av Uppland, Västmanland, Värmland, Dalsland och Närke. I Götalandskapen, med undantag för Öland, och i Södermanland var frälsegårdarna däremot mycket talrika om än ojämnt fördelade. I det sistnämnda landskapet svarade frälsegodset för minst 40 procent och i Småland, Västergötland och Östergötland för cirka 35 procent av gårdetalet. I enstaka härader som de småländska Handbörd och Stranda ägde adeln omkring 80 procent av gårdarna (se vidare kartan s 77).

Kyrkojordens andel var generellt sett hög i ungefär samma landskap som frälsejorden, men med en i många fall olikartad fördelning. Östergötland var det landskap som vid medeltidens slut hade högst andel kyrkojord,

Skattejord i procent av det totala gårdetalet i början av Gustav Vasas regering. De norr-
ländska landskap som faller utanför kartan har haft mer än 60% skattejord.

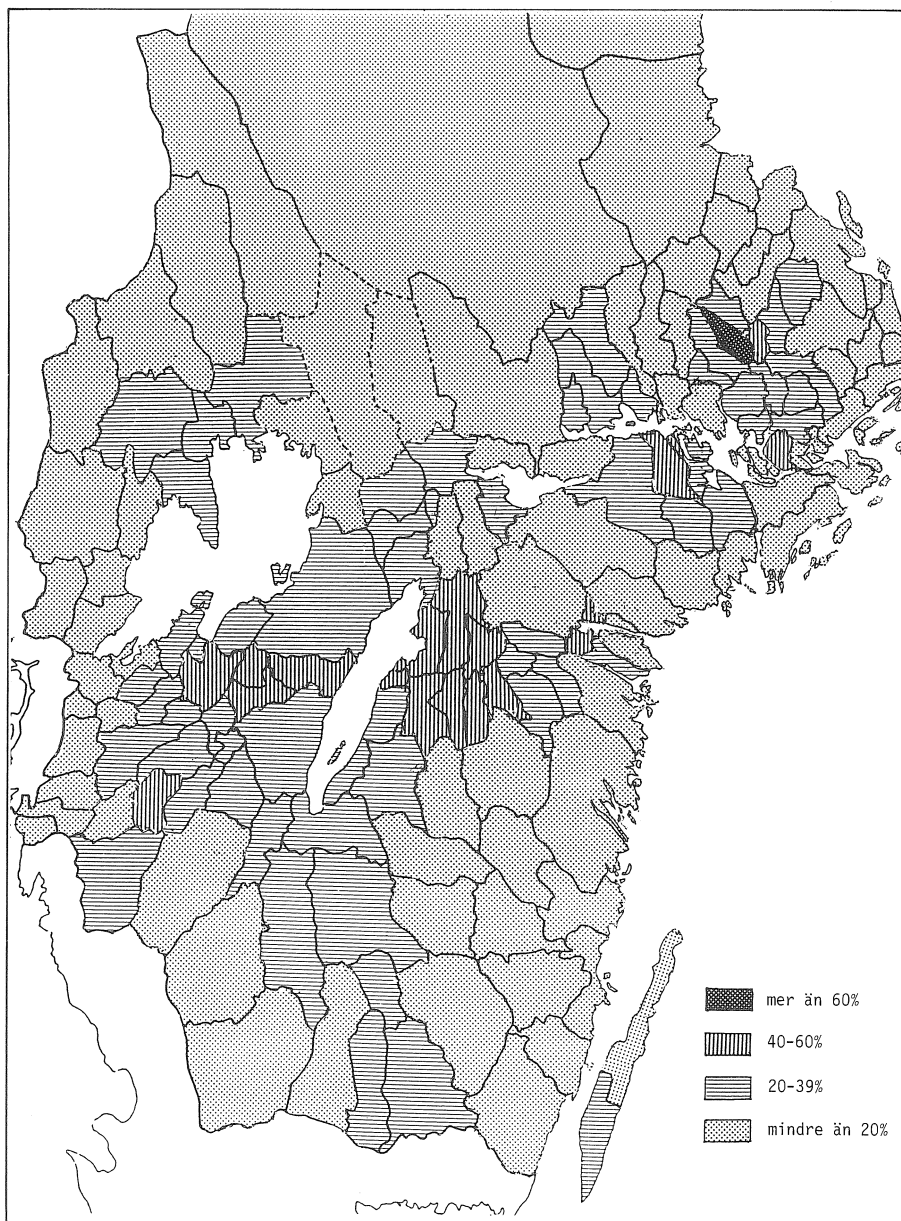
Världslig frälsejord i procent av det totala gårdetalet i början av Gustav Vasas regering (inklusive de gårdar som återbördats från kyrkan före 1540). De norrländska landskap som faller utanför kartan har helt saknat världsligt frälsegods.

drygt 40 procent. En tyngdpunkt fanns kring de stora kyrkliga institutionerna, Vadstena, Alvastra, Skänninge och Vreta kloster jämte domkyrkan i Linköping, där mer än hälften av gårdarna i flera häradar (Aska, Dal, Gullberg, Hanekind och Valkebo) utgjordes av kyrkogods. Detsamma gäller i Valla, Kåkind och Skåning i Västergötland i nära anslutning till stifts kyrkan i Skara och Varnhems kloster. Samma mönster går igen även i Uppland, där gårdetalet i ett par av häraderna kring Uppsala till mer än hälften har utgjorts av kyrkogods vid medeltidens slut, och i Åkers härad i Södermanland runt Strängnäs (se vidare kartan s 79).

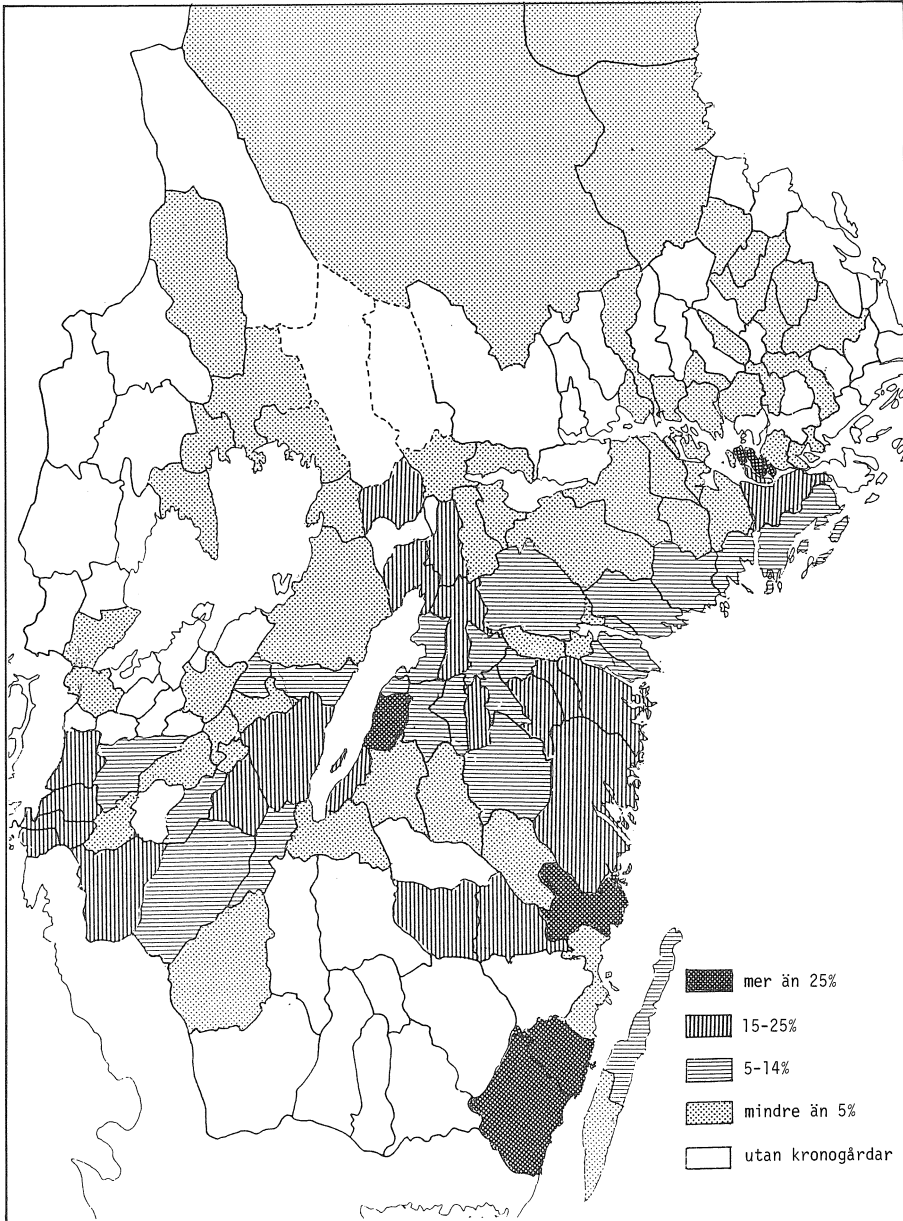
Kronojordens andel var vid medeltidens slut anmärkningsvärt låg, omkring sex procent. Det har fått flera tidigare forskare, däribland Eli Heckscher, att förmoda att en kraftig avsöndring av kronans gods till adel och kyrka hade ägt rum tidigare under medeltiden så ”att den ej hade mycket i behåll”. Som Jerker Rosén senare visat saknar denna förmodan stöd i materialet från senmedeltiden.⁴⁸

Beståndet av kronans gods vid medeltidens slut hade vidare en mycket ojämn fördelning. Inte i något landskap kan man tala om någon mera påtaglig anhopning. Dock låg påfallande många utmed Sveriges ostkust mellan Stockholm i norr och Kalmar i söder och 75 % av samtliga kronogårdar föll på Götalandskapen. Både här och i de båda andra landskap där det fanns ett större antal kronogårdar – Södermanland och Uppland – kan man dessutom notera flera lokala koncentrationer (se kartan s 80). Den mest påtagliga var de 545 gårdarna i socknarna runt Kalmar, vars slott var ett av rikets viktigaste.^{48a} Även på andra håll i Småland fanns lokala koncentrationer av kronogods vid medeltidens slut, nämligen på Visingsö i Vättern och i angränsande fastlandsdelar av Vista härad, vid Jönköping, runt Västervik samt i Östra och Asbolands häradar. Bortsett från det sistnämnda fallet rör det sig om bygder, där kronan vid medeltidens slut hade viktiga slott eller tidigare hade haft det.⁴⁹

I Västergötland kan åtminstone i stora drag ett likartat mönster iakttagas vad gäller koncentrationer av kronogårdar. Den mest påtagliga fanns i Marks härad, främst i Viskadalen och socknarna kring kronans slott Öresten. Längst i väster, kring kronans Älvsborg, fanns likaså påfallande många kronogårdar; det gäller 99 gårdar 1550 i de tre små häraderna Askim, Sävedal och Vätle. Samma mönster går igen i Kinds härad kring de under senmedeltiden ödelagda borgarna Opensten och Kindaholm, likaså i Valla och angränsande häradar kring kronans huvudfäste i Västergötland fram till 1460-talets slut, Axevalla. En annan påtaglig lokal koncentration, 50 gårdar, fanns i Ale härad kring gamla Lödöse stad.⁵⁰ Senast vid 1200-talets början hade kronan här låtit anlägga en kastal som längre fram under århundradet byggdes ut till en borg.⁵¹ Andra smärre koncentrationer av kronogårdar i Västergötland, särskilt i Vadsbo och Vartofta häradar, kan inte entydigt relateras till fasta borgar men åtminstone delvis till ett äldre skikt av administrativa centra.⁵²

Kyrkojord i procent av det totala gårdetalet i början av Gustav Vasas regering (exklusive de gårdar som frälset återbördat före 1540). De norrländska landskap som faller utanför kartan har haft mindre än 20 % kyrkojord.

Kronojord i procent av det totala gårdetalet i början av Gustav Vasas regering. De norrländska landskap som faller utanför kartan har haft mindre än 5% kronojord.

I Östergötland låg kronogårdarna tämligen jämnt fördelade över landskapets härader men med åtskilliga lokala koncentrationer. I ett fall finner vi en koncentration kring en medeltida borg, nämligen Stegeborg. Det stora antalet kronogårdar i Lysings härad kan relateras till den viktiga och tidvis befästa hamnplatsen Hästholmen vid Vättern och till närheten till borgen Näs på Visingsö (se även ovan s 78). I andra fall kan koncentrationerna sannolikt relateras till ett äldre skikt av administrativa centra.

I Södermanland och Uppland kan utan svårighet två stora koncentrationer av kronogårdar noteras, kring slotten i Nyköping och Stockholm. I häraderna Röne, Jönåker och Oppunda kring Nyköping låg drygt 200 kronogårdar. Runt Stockholm fanns dels i Bro och Färentuna drygt 180 kronogårdar, vilket var merparten av kronogodset i Uppland, dels 80 gårdar i Svartlöts och Sotholms härader i Södermanland strax söder om staden. I övriga delar av Uppland och Södermanland låg kronogårdarna däremot utspridda, men på ett sådant sätt att man delvis kan skönja rester av ett äldre administrativt system uppbyggt kring husabyar.⁵⁴

Kronogodset vid medeltidens slut var således inte särskilt omfattande men bildar ett på flera sätt intressant mönster. Mest påtaglig och entydig är anhopningarna kring kronans fasta borgar, entydigt så tillvida att det uppenbarligen har varit angeläget för kronan att inneha egna gårdar i nära anslutning till borgarna, inte minst ur underhållssynpunkt. Däremot är det en öppen fråga om kronans godsinnnehav här går långt tillbaka i tiden och kanske varit en faktor som bidragit till borgens anläggning, eller om kronan efterhand har funnit det angeläget att bygga upp en gods-koncentration genom köp eller byten i anslutning till sina borgar. Sannolikt kan man räkna med att båda alternativen har gjort sig gällande.

I kronans godsinnnehav vid medeltidens slut kan man i viss mån även skönja konturer av ett äldre administrativt system, uppbyggt kring husabyar i en godsmassa som redan i medeltidens gryning stod till kungamak-tens förfogande. En mera inträngande analys av detta mönster eller av kronogodsets proveniens i övrigt faller dock utanför ramen för denna studie. Redan de iakttagelser som här har gjorts ger dock en mycket klar antydan om de möjligheter som det äldsta jordeboksmaterialet ger för retrospektiva analyser. En brett upplagd undersökning av det svenska kronogodset i äldre tid framstår av flera skäl som en lockande och angelägen forsknings-uppgift.

VI

Med utgångspunkt i det kvantitativa mönster som jordägo fördelningen under Gustav Vasas regering erbjuder, har det särskilt i den pedagogiskt inriktade historieskrivningen varit vanligt att använda detta som en utgångspunkt för jämförelser med situationen längre fram i tiden och på så sätt ge en klar bild av förskjutningarna till följd av 1600-talets växande adelsmakt

och den därpå följande reduktionen. Även här har Heckscher varit föregångaren. Dennes beräkning att adeln förfogade över 63 % av Sveriges och Finlands jord 1654⁵⁴ brukar ofta framhållas som ett mycket åskådligt belägg för hur adeln förvärvade en dominerande ställning i riket under 1600-talets krigiska epok och hur kronans finansiella bas blev undergrävd. Heckschers statistik över jordägandet omkring 1700, med ungefär en tredjedel av jorden fördelad på vardera skatte, krono och frälse, brukar på ett motsvarande sätt få stå som en summering av läget efter den stora karolinska reduktionen.⁵⁵ Relaterat till läget under Gustav Vasas tid ger siffrorna för 1700 samtidigt ett starkt intryck av hur de fria bönderna – skattebönderna – har fått sin andel av jorden kraftigt minskad.

I Heckschers siffror för 1654 är det emellertid fråga om något annat än vad som speglas i den beräknade jordfördelningen 1520 och 1560. Det gäller här 63 % av rikets mantal, som adeln antingen ägde som gammalt frälse, hade förvärvat äganderätten till, vanligen genom köp eller sk feodala donationer, eller innehade skatterätten till. I det sistnämnda fallet hade kronan genom försäljning eller donation enbart överlåtit sin skatterätt ("ränta") till adeln.

Heckscher är givetvis på intet sätt omedveten om dessa grundläggande förhållanden men tillmäter dem uppenbarligen en närmast formell betydelse. Han menar att för de skattegårdar, vars ränta överlåts till adeln, hade i själva verket även äganderätten de facto överförts. Han nöjer sig dock med att som belägg hänvisa till ett par lösryckta och tillspetsade uttalande av ett par högadelsmän och till bondeståndets oro vid riksdagen 1650.

Problematiken kring de sociala och ägandemässiga konsekvenserna av 1600-talets omfattande kronoavsöndringar kan väl inte till fullo anses vara kartlagda. Men de resultat som de senaste decenniernas omfattande forskning har utmynnat i kan inte sägas stödja Heckschers teser, att kronans donationer och försäljningar av skatterätten till adeln mera generellt skulle ha inneburit att bönderna ("skattefrälsebönderna") även berövades sin äganderätt till gårdarna; tvärtom framstår detta som undantag, låt vara att vi saknar en säker kunskap om helheten.⁵⁶

Följaktligen ger Heckschers siffror för 1654 av hur stor del av riket som "låg under adeln" inte uttryck för deras "jordbesittning" utan för deras "jordbesittning och ränteinnehav". Det är i sig ett mycket intressant och viktigt mått om man vill belysa avsöndringarnas omfattning men summan av dessa och adelns reella godsinnehav är inte något som är jämförbart med jordägfördelningen 1560. Om Heckschers siffror för 1654 skulle jämföras med något motsvarande 1560 borde snarare följande ekvation uppställas:

mantalet av frälsejorden + skatte- och kronojorden i de
till adelsmän förlänta territorierna

= frälsets andel

rikets totala mantal

mantalet av skatte- och kronojorden i icke förlänta
territorier

= kronans andel

rikets totala mantal

Det enda inte helt kommensurabla ligger i att förläningsformerna 1560 och avsöndringsformerna under 1600-talet inte är likartade, att kronans förlänningar i det förra fallet utgjorde en mindre säker tillgång för adelsmannen än i det senare fallet. Även i andra avseenden föreligger i och för sig differenser vad gäller frälseprivilegier m m, men även om privilegierna pro forma var avsevärt bättre under 1600-talet än tidigare tvangs adeln vid seklets mitt till upprepade avsteg genom att gå med på talrika bevillningar till kronan.⁵⁷

Ställes å andra sidan enbart själva jordägandet i centrum för intresset, så som fallet är i Heckschers siffror för 1520, 1560 och 1700, måste en motsvarande jämförelsepunkt vid 1600-talets mitt inriktas mot att fastställa vad bönderna, kronan och adeln verkligen "ägde". Att så inte har skett hänger uppenbarligen samman både med de bearbetningsmässiga svårigheter som finns i källmaterialet och med den problematik som ligger i "ägandet" under den period då kronavsöndringarna kulminerar.⁵⁸

För sekelskiftet 1700 har Eli Heckscher räknat fram följande ägofördelning av jorden i procent, avseende Sverige utom Finland:⁵⁹

Skatte 31,5

Krono 35,6

Frälse 32,9

I "Svenskt arbete och liv" ger Heckscher följande kommentar till dessa siffror: "En så stor andel som bönderna hade haft på 1500-talet återvunno de ... icke. Avsöndringarna gingo förmodligen genom reduktionen i det stora hela till kronan".⁶⁰

Skattejordens klart lägre andel 1700 än under 1500-talet blir alltså med Heckschers tolkning ett sammanlagt resultat av skattejordsavsöndringarna till adeln under den mellanliggande tiden och av att kronan ensidigt försett sig vid reduktionen. Detta är emellertid en ensidig uttolkning som bortser från en helt grundläggande brist på jämförbarhet mellan siffrorna för 1560 och 1700. I det senare fallet gäller fördelningen ett delvis annat och vida större territorium än 1560. Ser man enbart till "det egentliga Sverige" har ju detta utökats med Skåne, Halland, Blekinge, Gotland, Bohuslän, Särna och Idre socknar, Härjedalen och Jämtland.

Det är alltså fråga om stora områden som tillförts riket genom frederna i Brömsebro och Roskilde. Det är samtidigt områden med en viss emellan starkt skiftande jordägofördelning vid tidpunkten för det svenska förvärvet och framför allt en fördelning som i stora drag starkt avvek från läget i det gamla svenska kärnområdet. I Skåne var adeln den stora jordägaren och adelsgodset var tämligen omfattande även i Halland, Blekinge och Bohuslän. Särskilt Blekinge och Halland hade dessutom ett stort inslag av kronojord, medan självägande bönder i dessa landskap utgjorde en minoritet. Däremot dominerade självägande bönder starkt jordinnehavet på Gotland, i Jämtland, Härjedalen och Särna/Idre. Å andra sidan var det totala antalet gårdar i dessa senare områden tämligen ringa. Totalt innebär det att de av Sverige nyförvärvade landskapen hade ett klart dominerande inslag av frälse- och kronojord.

Otvivelaktigt har detta förhållande bidragit till att förstärka krono- och frälsejordens andel i Sverige vid sekelskiftet 1700 och minska andelen skattejord. Med all säkerhet erbjuder det föreliggande jordeboksmaterialet goda möjligheter att mera detaljerat beräkna storleken av de nyförvärvade landskapens jordmantal och hur detta har påverkat jordfördelningen. Men uppgiften faller utanför denna uppsats ramar.⁶¹

Sannolikt kan emellertid förvärvet av nya landskap inte förklara hela den ökning av kronogodsets andel och minskning av skattegodset som framträder vid en jämförelse mellan 1560 och 1700. Även andra faktorer har påverkat utvecklingen. Den fortgående kolonisationen hade resulterat i skattläggning av nya gårdar som i första hand har blivit kronogårdar.⁶² Vidare har säkerligen reduktionen, som redan Heckscher förmodat, i många fall resulterat i en indragning till krono av flera skattegårdar som tidigare hade köpts av adeln. Slutligen har uppenbarligen talrika gårdar i framför allt Norrland⁶³ – och ännu mera i Finland⁶⁴ – blivit skattevrak och som sådana tillfallit kronan. Kronans ökade andel mellan 1560 och 1700 kan således fördelas på flera faktorer, där det krävs mera grundforskning, delvis på individrelaterad nivå, innan det är möjligt att fastställa de olika faktorernas verkningsradie.

Ett motsvarande omdöme kan även fällas om bakgrunden till skattejordens relativt låga andel och till att frälsejorden trots reduktionen har omfattat nästan en tredjedel av jorden år 1700. I samtliga fall har som redan framhållits tillskottet av nya landskap varit en faktor som medfört väsentliga förändringar i jordägofördelningen. Det gör en direkt jämförelse mellan siffrorna för 1560 och 1700 tämligen meningslös – om avsikten samtidigt är att försöka antyda ett entydigt kausalsammanhang.

Det kan vara angeläget att sammanfattningsvis understryka följande. Eli Heckschers starka betoning av hur skattejordens andel minskade kraftigt från Gustav Vasas tid fram till sekelskiftet 1700 har utgått från en klar över-skattning av dess andel vid Vasatidens början och en underskattning av krono-, kyrko- och frälsejordens andelar. På ett motsvarande sätt har han inte beaktat, att det i de nyförvärvade landskapen har funnits en jordägo-fördelning som vid beräkningen av situationen 1700 har förstärkt krono- och frälsejordens andelar och reducerat skattejorden. Dessa felkällor har samverkat i en riktning och bidragit till att ge en överdriven bild av skattejordens tillbakagång under det dynamiska skede som faller mellan Gustav Vasas reorganisation av statsmakten och den karolinska reduktionen. Det är samtidigt en slutsats som ligger i linje med andra kritiska invändningar som den moderna forskningen kring 1600-talets samhällsutveckling har haft anledning att rikta mot Heckschers helhetssyn.⁶⁵

De förändrade relationerna har slutligen även påverkats av andra faktorer som tidigare lämnats helt obeaktade, särskilt den kolonisation som enbart under Gustav Vasas regering har lett till skattläggning av flera tusen nya gårdar.⁶⁶ Detta har sedan fortsatt i stor skala fram till slutet av Gustav II Adolfs regering för att sedan avmattas. I vilken utsträckning detta har påverkat relationerna mellan de stora ägargrupperna är ännu inte möjligt att avgöra i sin helhet. Uppenbarligen finns det avsevärda variationer både längs tidsaxeln och regionalt. Ett mycket klart markerat inslag är likväl att en stor andel av de nya gårdarna har blivit skattlagda som krono genom en juridiskt tämligen diffus men i sak konsekvent tillämpning av regalrättsliga krav.

NOTER

1. Rörande Finland se dock nedan s 73.
2. H Forssell, *Sveriges inre historia från Gustaf den förste*, 1 (1869) bilaga s 12 ff och 23 ff.
3. E Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia* 1:1 (1935) s 131 ff och bilaga IV s 14.
4. Heckscher 1935 bilaga IV s 16 (anm 1).
5. L-O Larsson, *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640* (1972) s 36 f och 67 f. – E Österberg har dock påvisat att termen torp i västra Värmland under 1500-talet i vissa fall kan avse enbart temporär bosättning (*Kolonisation och kriser* (1977) s 170). L-O Larsson, *Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga* (1983) s 142 f.
6. E Heckscher, *Svenskt arbete och liv* (1941) s 41 och 88 samt *An Economic History of Sweden* (1954) s 67 (jfr Appendix i 2 och följande upplagor av Svenskt arbete och liv s 94).
7. Heckscher 1935 bilaga IV s 16 (anm) och Forssell bilaga s 32.
8. P E Bergfalk, *Om svenska jordens beskattning . . .* (1832) s 17 ff.
9. Det gäller främst i Ås, Redvägs och Vartofta härad (Vgt H 1540:3, 1542:1, 1547:4, 1558:1 och 2 och 1561:2, RA).
10. Larsson 1983 s 133 ff.
11. Slutsatsen baseras på en specialstudie av sämjegårdarna i de häraden som 1560 hade det största antalet: Östra, Norra Möre och Södra Möre.
12. Överensstämmelsen gäller dock enbart med jordeboksenheter som uttryckligen anges som gårdar, torp, etc. Andra jordeboksenheter såsom ödetorp, ödejordar, utjordar, m fl har däremot naturligt nog ingen motsvarighet i mantalsregistret (se även E Österberg, *Gränsbygd under krig* (1971) s 28 f). – Stickprovskontroller har företagits för sex häraden i Småland, tre i Östergötland, ett i Värmland, ett i Västergötland och sju i Uppland. Som exempel på utfallet kan följande anföras:

Uppvidinge	<i>Jordeboken 1560</i>		<i>Mantalsregistret 1560</i>	
	hela skattebönder	298	skattebönder	315
	halva skattebönder	18		
	skattetorp	8	skattetorp	7
	kyrkolandbor	102	kyrkolandbor	103
	kyrkotorpare	1		
	frälselandbor	235	frälselandbor	250
	halva frälselandbor	17		
	arv och egetlandbor	22	arv och egetlandbor	22
13. G Wirsell, *Om kronans jordeböcker 1541–1936* s 82 ff och S A Nilsson, *Krona och frälse i Sverige 1523–1594* (1947) s 39 ff.
14. I 1560 års mantalsregister ingår en separat längd över den skatt som betalats sockenpräster, vilka är individuellt redovisade. Totalt finns här 448 (Strödda kamerala handlingar 107 f 102 ff, RA), men luckorna är talrika. Det gäller i första hand hela Skara stift med

cirka 150 pastorat/prästgårdar (Det medeltida Sverige. Atlas över Sverige 133–134 s 7, 1967) och sju häradar i Småland med cirka 50.

15. Siffran 100 innebär en uppskattning baserad på förhållandena i Uppsala och Växjö. Den inkluderar förutom biskoparnas huvudgårdar främst huvudgårdarna för de kloster och prebender som i första hand fanns i anslutning till stiftskyrkorna och som undantagslöst synes saknas i jordeböckerna för Gustav Vasas tid, t ex S:t Anne prebendegård i Växjö, som var belägen vid stadsgränsen och till vilket hörde ett omfattande jordbruk (L-O Larsson, *Smäländsk bebyggelsehistoria* 1:1 (1979) 19 f och G Dahlbäck m fl, *Det medeltida Sverige. Uppland* 1:2 (1984) s 247 ff).
16. J Samuelsson, *Adeln i Sverige undet Gustav Vasa*. Uppsats i historia 41–60 p. Högskolan i Växjö 1980 (stencil).
17. En grundläggande studie av hur kungen byggde upp denna godsmassa föreligger i U Söderberg, *Gustav I:s arv och eget i Uppland – en godsmassas framväxt, organisation och förvaltning* (1977).
18. Larsson 1972 och 1983, E. Österberg, *Kolonisation och kriser. Bebyggelse i västra Värmland ca 1300–1600* (1977), O Skarin, *Gränggårdar i centrum 1. Studier i Västsvensk bebyggelsehistoria* (1979), J Brunius, *Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600* (1980), K Bååth, *Öde sedan stora döden var . . . Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal* (1983) och E Jutikkala, *The Way up. Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries ca 1300–1600* (1981).
19. Se i not 18 anförda arbeten samt L-O Larsson, *Smäländsk bebyggelsehistoria* I 1:1–4 (1979–81).
20. Gårdetalet kan definieras som summan av gårdar, torp, nybyggen och andra motsvarande enheter (Larsson 1972 s 70).
21. Forssell bilagor s 36 och 60 f.
22. Kinda och Ydre häradar har räknats till Östergötland.
23. Siffrorna för Västergötland baseras på jordeböcker för följande år: Mark 1540, Bollebygd 1544, Sävedal, Askim, Vätle och Flundre 1550 (Skarin 1979 2 s 113 ff), Vadsbo (VgtH 1540:7), Vartofta (VgtH 1541:3), Redväg och Ås (VgtH 1545:12), Kåkind (VgtH 1542:9), Vilske, Viste och Valla (VgtH 1545:4), Veden (VgtH 1545:9 A), Kålland, Åse, Kinne och Skåning (VgtH 1546:11), Mo (VgtH 1547:15), Gudhem (VgtH 1549:14), Bjärke och Gäsene (VgtH 1550:15), Barne, Laske, Ale, Väne, Kulling och Kind (VgtH 1550:18). I vissa fall har kompletteringar för kyrkolandbor och arv och eget måst göras ur andra handlingar.
24. Nordmarks härad har räknats till Dalsland.
25. Siffrorna för Närke baseras på Närkes handlingar 1549:7, 1554:12 och 1555:12 samt på Östergötlands handlingar 1550:13 (Sundbo härad).
26. Siffrorna för Södermanland baseras på Södermanlands handlingar 1549:4 (Öster- och Västerrekarne), 1550:6 (Daga, Öknebo och Hålebo), 1550:7 (Åker och Selbo), 1559:10 (Röne och Jönåker) samt Forssell bilagor s 26, 36 och 60 f.
27. Ett försök till sammanställning av gårdetalet i Uppland omkring 1527 återfinns i G Dahlbäck, *Uppsala kyrkas godsinnehav . . .* (1977) s 261 ff. Resultatet sammanfaller nära med siffrorna i tabell 3.
28. Gästriklands handlingar 1542:5 och 1544:1, RA.
29. Hälsinglands handlingar 1542:2 och 1544:1, RA.
30. Ångermanlands handlingar 1543:3, RA.

31. Västerbottens handlingar 1543:1, RA.
32. Samuelsson 1980 s 19.
33. Forssell s 67 ff.
34. Ett intensivstudium av utvecklingen under 1500-talets första decennier fram till 1540 kan i gynnsamma fall ge mycket konkreta belägg för omfattningen av den pågående kolonisationen. Det gäller särskilt för områden med bevarade jordeböcker för dessa decennier. Ett exempel är Södra Møre härad med jordeböcker av statlig proveniens bevarade från 1530-talets mitt, vilka ger belägg för en omfattande skattläggning av en redan inträffad kolonisation (Larsson 1972 s 89 ff). I andra fall kan även privata jordeböcker från tidigt 1500-tal, särskilt när de relateras till de äldsta statliga, ge många klara belägg för en pågående kolonisation från frälsets sida som efterhand har resulterat i att gårdarna även har hamnat i kronans jordeböcker (Larsson 1981 s 484 ff). I de småländska områden som här är aktuella ger materialet belägg för ett nytillskott genom kolonisation av nästan samma storleksordning som för tiden 1540–1560. Om samma tendens har präglat landet i sin helhet väster om Bottenhavet skulle det ha inneburit att cirka 3 000 nya gårdar tillkommit under tiden 1520–40.
35. Larsson 1981 s 486 f.
36. Det finns i kronans politik däremot en mycket målmedveten strävan att söka skattlägga en påfallande stor del av kolonisationen som kronogårdar, särskilt från och med 1550-talets början, ehuru tydliga ansatser i samma riktning är märkbara redan omkring 1540 (L-O Larsson, *Det medeltida Varend* (1964) s 274 ff). Hur stor del av kolonisationen som blev skattlagd som kronojord har visserligen varierat men tendensen är omisskännlig överallt utom i en del häradar i Värmland (Larsson 1972 s 174., Skarin 1 s 140, Brunius s 112, Österberg 1977 s 185 och Bååth s 166). I de områden i Småland, Östergötland, Västergötland och Värmland som ingår i Larssons undersökning har mer än 50 % av de fram till 1650 etablerade gårdarna skattlagts som krono. I Skarins undersökningsområde i Västergötland ligger kronojordens andel av de efter 1540/1550 skattlagda gårdarna på 45 %.
37. Den terminologiska distinktionen mellan gårdetal (antal gårdar eller hemman) och mantal är i tidigare litteratur långt ifrån klar. Det har delvis sin förklaring i källmaterialets egen terminologi. Här används ofta termen mantal synonymt med "antal gårdar, män, etc". Ett exempel på denna från det dåtida källmaterialet lånade terminologin ger S A Nilssons exkurs, *Frälseökningen under senare 1500-talet enligt mantalsregistren (Krona och frälse i Sverige 1523–94. . . (1947) s 387 ff)*. De i texten använda termerna frälsemantal, totalt mantal, etc, står här i själva verket för antalet gårdar och uttrycker således inte summan av mantalet som jordmätt, vilket däremot är fallet i t ex. Heckschers såffror över mantalet 1654 eller 1700 (nedan s 82).
38. E Jutikkala, *Bonden – adelsmannen – kronan. Godspolitik och jordegendomsförhållanden i Norden 1550–1750* (1979) s 11 ff och där anförd litteratur.
39. Österberg 1977 särskilt s 259, S A Nilsson, Landbor och skattebönder. En studie av extraskatternas fördelning under 1500- och 1600-talen. *Historieforskning på nya vägar. Studier tillägnade Sten Carlsson* (1977) och L-O Larsson, *Bönder och gårdar i stormaktspolitikens skugga* (1983) s 76 ff och 221 ff.
40. Det visar sig även att ett flertal jordeboksenheter av typ ödejordar, ödetorp och utjordar har erlagt fodringsskatt och följlaktigen också bör räknas med mantalskvoter. Totalt blir dock mantalstillskottet härigenom litet.
41. För varje härad eller motsvarande står särskilt angivet: "Huar man 1 lodtt sölf".
42. Den felkälla som ligger i beräkningssättet torde vara mycket obetydlig.

43. De aktuella sätesgårdarna blir inskrivna i jordeboken med angivet mantal först vid 1600-talets slut. Som ett exempel kan anföras Bergkvara i Bergunda socken, Kinnevalds härad, som då åsattes 5 mantal. I detta fall har sätesgården inte förstörats genom att ytterligare hemman inlagts under säteriet utan motsvarar i princip samma ägorymd som vid 1500-talets mitt.
44. E Anthoni, Frälset och frälsegodsens i Finland vid ingången till Vasatiden, *FHT* 1969 s 81 ff och Jutikkala 1979 s 11.
45. Prästgårdarna i Finland har uppgått till drygt 100 vid 1550-talets början var till kan fogas ett 20-tal kyrkliga huvudgårdar, främst kring Åbo. För uppgiften står jag i tacksamhets-skuld till fil lic Eljas Orrman, Helsingfors.
46. Bl a Jutikkala 1981 s 132 ff.
47. För 1520 anger Heckscher 1935 bilaga IV s 14 följande procenttal för riket i sin helhet: Skatte 66,9, krono 3,9, kyrko 15,1 och frälse 14,1.
48. Heckscher 1935 s 131 och 1941 s 36 och J Rosén, *Kronoavsöndringar under äldre medeltid* (1949) särskilt s 51 ff.
- 48a N Blomkvist, *Kalmars uppkomst och äldsta tid. Kalmar stads historia I* (1979) s 225 ff.
49. Stäkeholms slott var vid medeltidens slut fortfarande tämligen intakt. Rumlaborg utanför Jönköping hade däremot övergivits före medeltidens slut och Näs slott på Visingsö redan under 1300-talets första decennier.
50. Skarin 2 s 113 ff.
51. I Lundahl, *Det medeltida Västergötland* (1961) s 44 f och R Ekre/K Carlsson, *Lödöse. Medeltidsstaden* 21 (1980).
52. Lundahl s 10 f.
53. A Steinnes, Husebyar, *NHT* bilaga 1955 och S U Palme, Hövitsmän och husabymän, *Scandia* 1958.
54. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia* 1:2. S A Nilsson har senare funnit det av Heckscher återopade materialet behäftat med fel och anför istället följande procenttal för år 1655 (På väg mot reduktionen (1964) s 88):

	Sverige	Finland	Sverige och Finland
Gammalt frälse och till adeln avsöndrat mantal	65,3	58,4	63,5
Kronan behållet mantal	34,7	41,6	36,5

55. Se nedan s 83.
56. M Revera, *1600-talsbönderna och deras hemman. Rätthistoriska studier*. Serie II, band IX (1984) och S A Nilsson, "Den karolinska militärstaten", *Tre Karlar* (1984).
57. S A Nilsson, *På väg mot reduktionen* (1964) s 33 och 90 ff.
58. Se Revera 1984 med en sammanfattning av forskningsläget.
59. Heckscher 1935 bilaga IV s 14.
60. Heckscher 1941 s 144.

61. Sedan detta skrevs har S A Nilsson publicerat en uppsats, där det förmedlade frälseman-talet för 1700 framtagits ur landsböckerna för de svenska länen, varvid de nyförvärvade landskapen frånräknats. Uttryckt i procent har frälsets andel uppgått till 31,4 eller 1,5 % lägre än i Heckschers siffror (Nilsson 1984 s 41).
62. Se ovan i not 36 anförda arbeten.
63. Å Hermansson, *Hur böndernas jord blev kronans. Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige* (1979).
64. Jutikkala 1979 s 16.
65. Revera 1984 och där anförd litteratur.
66. Denna benägenhet att bortse från kolonisationen och en därav föranledd ny skattläggning av gårdar, som har ökat såväl gårdetal som mantal, finns även hos andra författare och påverkar menligt slutsatsernas hållbarhet. Ett påtagligt exempel erbjuder S A Nilssons analys om frälsejordens expansion mellan 1560 och 1592. Förf har funnit att ökningen i absoluta tal i riket har varit cirka 3500 vilket läggs till grund för slutsatsen att frälsejordens andel av rikets "totalmantal" har ökat från 15 till 19 %. Den uträkningen utgår emellertid från läget 1560 och förutsätter ett oförändrat "totalmantal" 1592 (Nilsson 1947 s 398).